

Fortificacions i la defensa de les capitals permanents coreanes: Kumsông, Kaesông i Hanyang

1. Introducció

Corea és un territori molt ric en arquitectura militar que malauradament encara és força desconegut a Occident pel públic en general, no ha estat gens estudiat pels especialistes (arqueòlegs i historiadors) del nostre entorn i la difusió que se n'ha fet en llengües europees és pràcticament nul·la, exceptuant una mica en anglès¹. Es compten per milers els jaciments i les restes materials de fortificacions sobretot en zones rurals i de muntanya, amb cronologies que s'estenen al llarg de dos mil·lennis, tot i que també han sobreviscut alguns trams emmurallats i fins i tot recintes sencers en àrees urbanes. La seva importància ha quedat posada de relleu arran de la declaració d'alguns exemples més significatius i ben conservats com a patrimoni mundial de la humanitat per la Unesco². D'una altra banda, aquest tipus de construccions constitueixen la majoria dels monuments protegits per les lleis estatals i catalogats com a llocs històrics per l'Administració del Patrimoni Cultural de Corea³.

Abans de procedir a l'anàlisi dels casos d'estudi, cal distingir les diferents tipologies de fortificacions que es van construir a la península coreana i les seves denominacions tradicionals: segons la seva funció poden ser *chan-sông* (llargues muralles de frontera), *chin-sông* (forts militars de mida petita, campaments de l'exèrcit), *san-sông* (fortaleses de muntanya, refugis temporals per a la població civil

Dr. Víctor Lluís Pérez Garcia

Doctor en arqueologia, especializado en el estudio de fortificaciones romanas y de Asia Oriental (poliorcética y polemología), y miembro del grupo de investigación Seminario de Topografía Antigua de la Universitat Rovira i Virgili. Profesor de Geografía e Historia del cuerpo de educación secundaria de la Generalitat de Catalunya en el Institut Tarragona.

1 La major part dels estudis arqueològics sobre Corea que s'han publicat en llengües europees es limiten a una sèrie d'articles força recents en anglès, encara escassos numèricament i molt poc preocupats per les fortificacions. Destaquen les recerques i edicions impulsades per importants projectes universitaris internacionals com *Early Korea Project* de la Universidad de Harvard, per fundacions governamentals coreanes com Korea Foundation o Academy of Korean Studies i per revistes acadèmiques com *Journal of Korean Art and Archaeology* (Society for East Asian Archaeology) o *Journal of Korean archaeology* (National Research Institute of Cultural Heritage), entre d'altres. Més específics són els articles recollits en els volums de *The Namhansanseong Studies Series*, de la Fundació Cultural de Kyônggi.

2 A dia d'avui, les muralles coreanes que han obtingut aquest reconeixement internacional són: Hwaseong-Suwon (1997), les fortaleses de Kumsông-Kyongju (2000), Namhansansông (2014), Ungjin-Kongju i Sabi-Puyo (2015) a Corea del Sud; Kaesông (2013), a Corea del Nord; i Onyôsansông-Wunu i Kungnae (2004) a l'actual República Popular Xinesa. A més, s'han inclòs en la llista d'aspirants el conjunt de fortificacions de muntanyes de la regió central (2010), el poble emmurallat de Nakanûpsông (2011) i el recinte urbà de Hanyang-Seoul (2012), a Corea del Sud.

3 Pàgina web oficial d'aquest òrgan del govern de Corea del Sud, que inclou un cercador amb el mig miler de llocs històrics catalogats, la major part dels quals són muralles, sobretot fortificacions de muntanya: <http://english.cha.go.kr/>

en temps de guerra alhora que reductes militars) o *ûp-sông* (muralls de nuclis de població d'una certa entitat, ciutats, viles o pobles grans)⁴. Encara que els recintes emmurallats que protegien les capitals reials no diferien gaire respecte dels que envoltaven altres ciutats o centres provincials, en coreà se les designava amb una altra nomenclatura específica, en virtut del seu rang administratiu especial: *do-sông* enlloc d'*ûp-sông*. Les fortificacions que analitzarem en aquest article, doncs, són muralls del tipus *do-sông*, juntament amb les fortaleses *san-sông* que s'encarregaven de reforçar la seva defensa perifèrica.

Segons el material amb que van ser construïdes, les fortificacions coreanes es poden classificar en: *mokchaek-sông* (palissades de fusta), *to-sông* (muralls de terra, indistintament de la seva funció, com a defensa urbana o militar) i *sok-sông* (muralls de pedra). Al seu torn, podem distingir tres tipus de fortaleses de muntanya segons la seva localització: *temoe-shik* (envolten el cim d'un turó i sovint tenen una mida mitjana), *pogok-shik* (la majoria de casos, de longituds considerables, quan ressegueixen tant crestes com valls i vessants) i *samobong-shik* (la combinació dels dos tipus anteriors; solen ser molt grans)⁵.

Entre els trets característics propis de l'arquitectura militar coreana, que li confereixen un caràcter distintiu a l'àmbit de l'Àsia Oriental, destaquen l'ús majoritari de la pedra com a material de construcció –per sobre de la terra compactada, la fusta i els maons–, l'adaptació dels traçats de muralla a les irregularitats del terreny muntanyós –que representa gairebé el 80% de la superfície peninsular–, els consegüents trams sinuosos i les plantes irregulars –enlloc de trams perfectament rectilinis i plantes quadrangulars–, la construcció d'un abundant nombre de fortaleses entoronades (*san-sông*) per tot el territori com a element clau del sistema defensiu dels diferents regnes, capitals i ciutats, les dimensions relativament reduïdes dels seus murs –poc gruixuts i no gaire alts en comparació amb les massives muralls del nuclis urbans xinesos⁶ o dels castells japonesos⁷– i la preferència per construir murs de pedra revestint o contenint espessos terraplens o vessants de muntanya enlloc de llenços aïllats compostos de doble parament (interior i exterior) –característica que els conferia una gran resistència als impactes d'artilleria.

En aquest article analitzarem concretament les obres de caràcter militar construïdes amb la finalitat de protegir les capitals dels diferents regnes coreans, centrant-nos en les de llarga durada o de caràcter permanent, que distingirem de les temporals o de curta durada i en compararem les seves característiques. Hem proposat aquesta divisió tenint en compte les particularitats de les seves dinàstiques i la seva evolució al llarg del temps, la influència que van rebre dels models imperials xinesos i les formes d'organitzar els principals nuclis de poder en cada període. Precisament la defensa del centre de poder, el cor o nucli vital de l'organització estatal, va concentrar una bona part dels esforços en la planificació de l'estratègia militar del regne, condicionada tant per les condicions

4 El sistema de transliteració escollit per a transcriure els noms coreans a l'alfabet llatí es basa en el mètode McCune-Reischauer, en ser el més utilitzat en el context acadèmic no coreà, sobretot anglosaxó, a més de per convicció pròpia (en considerar-lo menys confús i més semblant al sistema fonètic occidental que no pas la Romanització Revisada del Coreà). S'han obviat els signes diacrítics per a facilitar la seva lectura i pronunciació. D'una altra banda, es separen amb un guió les terminacions *-sansông* ("fortalesa de muntanya") i *-tosông* ("muralla de terra") dels topònims per a distingir-los i emfatitzar al mateix temps la tipologia del jaciment.

5 BARNES: 2001, p.155; BARTHOLOMEW: 2013, pp.7-9; UNESCO: 2013b, pp.177-178; SIM: 2013, pp.141-193.

6 TURNBULL: 2009.

7 PÉREZ: 2010.

topogràfiques del país i els recursos disponibles, com per les vicissituds històriques, sobretot de caràcter bèl·lic.

Aquesta recerca és el resultat d'una sèrie de visites arqueològiques a Corea, centrades en l'observació i estudi in situ de restes d'antigues fortificacions urbanes i militars⁸. Durant aquests viatges es dur a terme un treball de camp que va incloure tant la presa de notes com la realització d'un ampli arxiu fotogràfic detallat, superant les dificultats tècniques pròpies de la localització dels jaciments (sovint dalt de muntanyes rocalloses de difícil accés que exigeixen llargues caminades per terrenys accidentats) com de les dures condicions climàtiques d'algunes èpoques de l'any (hiverns de gairebé 20 graus Celsius sota zero, amb fortes nevades que compliquen l'accés a peu a determinades muralles del tipus *sansông*). La tasca es va complementar amb la visita a museus especialitzats i centres d'interpretació de les fortificacions, entrevistes amb experts locals en la matèria d'universitats coreanes, i una exhaustiva recerca bibliogràfica, webgràfica i planimètrica, comprnent la recopilació de plantes arquitectòniques, mapes (antics i actuals) i fotografies històriques, així com el tractament de modernes imatges per satèl·lit.

Aquí recollim tan sols una petita però interessant mostra de la tasca postdoctoral que portem fent des de fa anys, presentant un tema concret –com es van fortificar les capitals dinàstiques dels diferents regnes coreans al llarg de la història– i tractant de proposar respostes a diverses qüestions: quines distincions o grans grups es poden establir pel que fa a tipologies d'estratègia poliorcètica, quan i on es va passar a adoptar el model de capital permanent, com es va dissenyar la seva defensa passiva (muralles) i en què va consistir el sistema dual de fortificació propi de la península coreana, quines comparacions es poden establir entre elles i respecte als seus homònims xinesos, i finalment, quina efectivitat se li pot atribuir a aquestes fortificacions coreanes.

Abans de procedir a descriure i analitzar els casos escollits, les muralles de les capitals permanents dels regnes de Shilla, Koryô i Chosôn –Kumsông (Kyôngju), Kaesông i Hanyang (Seoul), respectivament–, primer resumiren breument la situació a les capitals coreanes temporals o de curta durada dels regnes de Koguryô (Cholpon, Kungnae, Pyôngyang i Changan-sông), Paekche (Wirye, Ungjin, Sabi) i Parhae (Sangg-yông, Chungg-yông, Tongg-yông, Namg-yông, Sog-yông). La funció serà doble: ens servirà d'una banda per a mostrar com evoluciona el model defensiu fins a l'època que ens interessa i, d'una altra banda, per a establir comparacions i extreure'n algunes conclusions finals.

2. La fortificació de capitals de curta durada

(Koguryô, Paekche i Parhae)

2.1. Koguryô

D'entre tots els estats autòctons coreans del període protohistòric (300 aC–300 dC), el regne de Koguryô va ser el que es va centralitzar més aviat, en un moment en el que predominaven les federacions de ciutats-estats a la major part de la península⁹. A més de la seva precocitat, la

⁸ <http://victorperez.webs.com/researchtripskorea.htm>

⁹ Tot i que el regne de Ko-Chosôn o “antiga Chosôn” va precedir al regne de Koguryô en els segles IV i III aC, en realitat era més aviat una ciutat-estat amb poder regional que va articular una confederació tribal de caràcter protohistòric més o menys sòlida, semblant a d'altres que van anar apareixent en el mateix període 300 aC–300 dC (Chin, Mahan,

seva importància en el camp de les fortificacions rau en el fet que va introduir, desenvolupar i difondre la tècnica de l'arquitectura militar de pedra a Corea, que acabaria per esdevenir el símbol més identificatiu del sistema defensiu de tots els regnes combatents o unificats en els períodes posteriors¹⁰.

Koguryô va tenir fins a quatre capitals que es van anar succeint al llarg de 700 anys, entre el període formatiu de finals del segle I aC fins a la segona meitat del VII dC, quan va ser derrotat pels exèrcits xinesos Tang i el seu territori repartit entre els regnes coreans de Shilla i Parhae. A mesura que el regne s'expandia de nord a sud, les seues administratives i dinàstiques també es van anar desplaçant en aquesta direcció: Cholbon (37 aC segle I dC), Winaam (Kungnae, segle I o III–427 dC), Pyôngyang (427–586) i Changan-sông (586–668).

En tots els quatre indrets trobem un model defensiu dual que tindrà llarg recorregut històric a Corea: una muralla a la plana envoltant el nucli urbà per als temps de pau i una fortalesa de pedra dalt d'un turó o muntanya propera per a temps d'emergència¹¹.

Pel que fa a la primera capital tenim Chobon, la ciutat de la plana protegida per un recinte de terra, identificada amb les restes de Hagosôngja¹² (actual poble de Xiaguchengzi) i, a uns 7 km, Onyôsansông¹³ (Hwanin, a la comarca xinesa de Huanren, província de Liaoning), la corresponent fortalesa de pedra bastida dalt d'un esperó rocallós d'uns 800 m d'altitud, prop del riu Hongang (Hunjiang)¹⁴. La segona capital comptava dos recintes quadrangulars de pedra, rectilinis i ben escairats, separats per 2'5 km de distància: a la plana les muralles de Winaam (Kungnae-sông, Guonei, a la província xinesa de Jilin), amb un perímetre de 2'5 km, i en una muntanya de 650 metres a la vora del riu Amnok (Yalu) la fortalesa de Hwando-sansông (Wandu), de 7 km de longitud¹⁵. Arran de la seva importància, les restes de les fortificacions d'aquestes primeres capitals van ser declarades Patrimoni de la Humanitat¹⁶.

La tercera i la quarta capital es van situar molt a prop l'una de l'altra, a l'actual Corea del Nord. Pyôngyang, a la riba del riu Tadeong, comptava amb una muralla a la plana, la que protegia el palau reial Anhakkung¹⁷ –de planta lleugerament romboïdal–, de 2'5 km, i una gran fortalesa de

Chinhan, Pyônhan, Puyo, Okcho i Tongye). Els primers regnes verdaderament centralitzats de Corea van ser Koguryô, Paekche, Silla i Tae Kaya.

10 L'aparició de les fortificacions en el període protohistòric de Corea l'he tractat àmpliament en el meu anterior article: PÉREZ: 2017.

11 Per a la seva localització, veure el mapa de LEE *et alii*: 2012, p.25. Un breu resum històric de l'evolució de les fortificacions coreanes a UNESCO: 2013b, pp.180-185.

12 YO: 1998.

13 Onyôsan-sông, nom actual en coreà, es denomina Wunushan-cheng en xinès. Les fonts antigues coreanes l'anomenen Hulsunggol-sông.

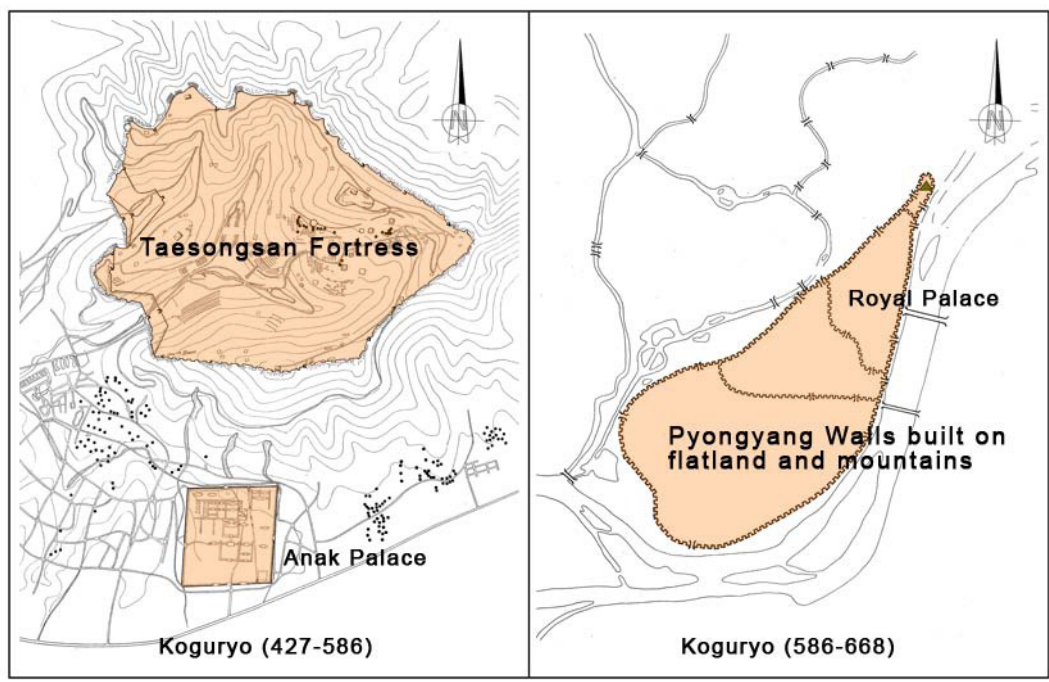
14 WEI: 1994; UNESCO: 2004, pp.15-17; KOGURYÔ: 2005; NISHITANI: 2006, p.116.

15 UNESCO: 2004, pp.17-19; ICOMOS: 2004a, pp.24-25; NISHITANI: 2006, pp.116-117.

16 Els conjunts monumentals de les antigues capitals de Koguryô que avui en dia es troben sota control de la República Popular Xinesa van rebre aquesta distinció internacional l'any 2004: <http://whc.unesco.org/en/list/1135>

17 ANHAK: 2007.

muntanya, Taesông-sansông¹⁸, de 9 km de longitud i traçat irregular. Per la seva banda, Changan-sông (anomenada més tard Pyôngyang-seông), a la riba del riu Photong, comptava amb un sistema de muralles interior, central i exterior (aquestes de 16 km), que sumaven un total de 23 km de longitud; a la part baixa hi havia la ciutat, mentre que el palau reial estava situat a la fortalesa de muntanya envoltava el cim d'un turó¹⁹.

Imatge 1. Les muralles d'Anhakkung i Taesông-sansông (esquerra) i Changan-sông (dreta) a Pyôngyang (UNESCO: 2013a, p.125)

A l'època dels Tres Regnes posteriors, el regne de Koguryô va revivre molt breument amb el nom de Taebong (901–918). Les dues capitals d'aquesta efímera dinastia van ser Songak (actual Kaesông) (901–905) i Chorwon (905–918). La primera de les ciutats comptava amb una fortalesa de muntanya, Songak-sông, mentre que la segona d'elles tenia una planta rectangular i estava dotada de tres recintes emmurallats: l'exterior (de 12'5 km), l'interior (7'7 km) i el del palau (1'8 km)²⁰.

2.2. Paekche

Les capitals del regne de Paekche van ser, successivament, Wirye (Seul, segle III–475), Ungjin (Kongju, 476–538) i Sabi (Puyo, 538–660)²¹. A mesura que el regne de Koguryô anava conquerint territoris en la seva expansió cap al sud, Paekche es va veure obligat a traslladar la seva capital també en aquesta direcció. L'estat de lluites constants a la península en el període dels regnes combatents (segles IV-VII) expliquen l'increment de l'activitat constructiva de fortaleses a la zona i l'especial preocupació per protegir degudament les diferents capitals dinàstiques, tant de forma immediata

18 NELSON: 1993, p.216; WEI: 1994; KOGURYÔ: 2005; YU: 2005.

19 WEI: 1994; KOGURYÔ: 2005; KIM: 2006b, pp.39-81; SOOK: 2008, pp.30-37.

20 SIM: 2013, p.157.

21 Per a la seva localització, veure el mapa de LEE *et alii*: 2012, p.33.

a l'emplaçament en qüestió com de forma preventiva a distància²². De fet, igual que en el cas de Koguryô, Paekche acabaria essent annexionat per Shil·la.

En primer lloc, Wirye ja comptava amb diverses fortificacions quan era encara una ciutat-estat que dominava la confederació de Mahan i es trobava en procés de centralitzar la seva estructura estatal i consolidar-se com a regne. Aquestes eren bastant diferent de les fortaleses de pedra que s'estaven bastint de forma contemporània a Koguryô. Es van construir amb terra compactada en la segona meitat del segle III, tant en terrenys plans com en turons elevats: la fortalesa reial de Pungnap-tosông²³ (al nord), de 3'5 km de perímetre, la fortificació de Mongchon-tosông²⁴ (al sud), de 2'3 km, ambdues situades a la vora del riu Han i dotades de fossats defensius i palissades de fusta, i Acha-sansông, una fortalesa d'1'1 km situada en un turó proper d'uns 200 m d'altura amb la missió de reforçar la defensa de la vall del riu i interceptar tropes enemigues abans que arribessin a la capital²⁵.

Quan Koguryô va conquerir la zona del riu Han en el segle V, la cort de Paekche va evacuar l'antiga capital i va instal·lar-se a 130 km de distància, en una nova capital allunyada de la frontera, Ungjin. No obstant, no va mantenir-la gaire temps al mateix lloc, ja que va decidir realitzar un nou trasllat, fins a Sabi, a 35 km de distància. A més, van nomenar la ciutat d'Iksan com a capital secundària o auxiliar, de suport administratiu. Per la seva importància monumental, totes elles són Patrimoni de la Humanitat²⁶.

A diferència de les llargues muralles de Koguryô, bona part de les fortificacions de muntanya que es bastiren fins al segle VII en els regnes de Baekche i Shilla –com veurem més endavant– tenien mides petites i mitjanes²⁷. Les fortaleses de muntanya d'Ungjin-sông²⁸ (avui en dia coneguda com Kong-sansông) i de Sabi-sông²⁹ (actual Puso-sansông) presenten moltes similituds entre elles: ambdues són recintes de planta irregular (de 2'7 i 2'5 km de perímetre), originalment de terra compactada amb reforços de pedra, erigits dalt de turons d'entre 100 i 110 m d'altitud, a la riba del riu Kumgang, que protegien el palau reial i els edificis administratius més importants. A més, la ciutat de Sabi³⁰ comptava amb un tram de muralla urbana de 6'3 km, anomenada Nasông. Aquesta va ser construïda

22 SONG: 1984; BARNES: 1988 (pp.436-464) i 1991; CHA: 2002, pp.97-111; CHOI: 2002, pp.7-11; KIM: 2012, pp.149-64.

23 PUNGNAP: 2002; HAN *et alii*: 2007, pp.21-29.

24 MONGCHON: 1985; KIM *et alii*: 1987; HAN *et alii*: 2007, pp.29-33.

25 HAN *et alii*: 2007, pp.44-48

26 Els antics monuments i restes arqueològiques que es conserven a Kongju, Puyo i Iksan, incloent muralles urbanes i fortaleses de les muntanyes, van ser declarades Patrimoni de la Humanitat per la Unesco l'any 2015, de forma conjunta: ICOMOS: 2015, pp.113-121; <http://whc.unesco.org/en/list/1477>

27 Sobre les fortificacions de muntanya del centre de la península, precisament a la zona fronterera disputada pels regnes combatents: PARK *et alii*: 2007.

28 TANAKA: 2002; ODA: 2003; UNESCO: 2015, pp.45-53.

29 KIM: 1997; YI: 2006; UNESCO: 2015, pp.53-59.

30 Sobre el sistema defensiu de Sabi: TANAKA: 2000.

amb terra i pedra amb l'objectiu de protegir els costats nord i sud de la capital, tot connectant els terrenys plans amb els elevats, mentre que la resta de costats comptaven amb el riu com a fossat defensiu natural³¹.

A l'època dels Tres Regnes posteriors, el regne de Paekche va reviuire molt breument (900–936). Wansanju (Chôngju) en va ser l'efímera capital i comptava amb la protecció d'un recinte de terra a la plana (d'uns 2 km de perímetre), que no ha sobreviscut fins als nostres dies, i la fortalesa de pedra Tonggo-sansông (d'1'5 km) dalt d'una muntanya propera³².

2.3. Parhae

Després de la desaparició de Koguryô i de Baekche, entre finals del segle VII i el primer terç del IX el territori coreà va quedar repartit en dos regnes: al sud Shilla i al nord Parhae (698–926). L'estat de Parhae es va legitimar com a successor de Koguryô, tant políticament com culturalment; fins i tot va utilitzar el nom de Koryô (una forma abreujada de Koguryô) per referir-se al seu país en documents diplomàtics.

La primera capital (698–742) es va instal·lar a la ciutat de Guguk³³ (a Dunhua, província xinesa de Jilin) però, a mitjans del segle VIII, es va decidir traslladar la seu dinàstica i administrativa, alhora que es dugué a terme una complexa reestructuració de l'aparell estatal. El territori es va governar des d'un peculiar sistema de 5 capitals, on n'hi havia una de principal i quatre de secundàries o regionals³⁴. Aquesta pràctica, influenciada pel seu predecessor coreà, el sistema de 5 districtes de Koguryo, té el seu origen a l'antiga Xina (com és el cas del contemporani Imperi Tang i d'altres dinasties anteriors), on sovint un total de cinc ciutats rebien d'estatus simbòlic de capital, funcionant quatre d'elles com a capitals auxiliars³⁵.

Aquestes es designaven segons els quatre punts cardinals, més la posició central³⁶: la “capital del nord” era Sangg-yông (a l'actual Ningan, província xinesa de Helongjiang), seu principal del regne Bohai entre els anys 755–785 i 793–926, la “capital central” era Chungg-yông (Dunhua, a la província de Jilin), seu principal el 742–755, la “capital de l'est” era Tongg-yông³⁷ (Baliangcheng, a Hunchun, Jilin), seu principal el 785–793, la “capital del sud” era Namg-yông (Hamhông, a Corea del Nord) i la “capital de l'oest” era Sôg-yông (Linjiang, a Jilin)³⁸.

31 PARK: 2007; BUYEO: 2013; UNESCO: 2015, pp.66-67.

32 SIM: 2013, p.157

33 Guguk en xinès significa “ciutat antiga” (Jiuguo, 舊國).

34 Aquestes capitals secundàries o auxiliars s'anomenaven sogyong en llengua coreana i s'escriuen 小京 en caràcters xinesos. Per la seva banda, 五京制度, el nom oficial d'aquesta forma jeràrquica d'organitzar l'administració en múltiples seus, significava literalment “sistema de cinc capitals” (Song & QU: 2008, pp.12 ss.).

35 A més de la capital principal Chang'an i la capital auxiliar Luoyang, a l'est, hi havia quatre capitals secundàries més a l'imperi xinès Tang: la capital central era Hezhong, la capital de l'oest era Fengxiang, la capital del sud era Jiangling i la capital del nord era Taiyuan (FANG: 2014, pp.18-43).

36 Per a la seva localització, veure el mapa de LEE et alii: 2012, p.63.

37 HARADA i KOMAI: 1939.

38 Els caràcters xinesos que s'utilitzaven per escriure el nom d'aquestes ciutats fan referència a cadascun dels punts

L'antiga Guguk encara seguia el model defensiu de l'època de Koguryô, en comptar amb una fortalesa de muntanya (Togmo-sansông)³⁹. De fet, totes les capitals que la van succeir no van abandonar mai aquest característic mètode defensiu doble coreà, tant ben adaptat a l'orografia accidentada del país: tots els jaciments coneguts disposaven de les corresponents fortalezes entoronades als voltants, que asseguraven la defensa de les seves poblacions.

Al mateix temps, els nuclis urbans pròpiament dit de les ciutats que van formar part del sistema múltiple de capitals principals i auxiliars mostren una gran inspiració en el model imperial xinès⁴⁰, essent construïts preferentment en terrenys plans i envoltats per recintes emmurallats quadrangulars concèntrics. De les cinc ciutats, la de Sangg-yông és la més ben coneguda arqueològicament i la que millor il·lustra la rèplica de la planta urbana de Chang'an i Luoyang: tenia un perímetre urbà rectangular d'uns 3'5 x 5 km (16 km), una ciutadella reial fortificada d'1 x 1'18 km (4'4 km) i un palau emmurallat de 620 x 720 m a l'interior (2'7 km)⁴¹.

Tot i el mal estat de conservació d'algunes restes de capitals temporals de Parhae i malgrat els debats sobre la seva correcta identificació, s'han descobert les muralles exteriors i interiors de Chungg-yông (amb un recinte major de 2'3 x 2'7 km)⁴² i de Tongg-yông⁴³.

3. La fortificació de capitals de llarga durada

(Shilla, Koryô i Joseon)

3.1. Kumsông (Shilla)

Al sud-est de la península, la ciutat de Kyôngju va ser capital durant gairebé un mil·lenni, primer d'una petita ciutat-estat (anomenada Saro) que es va anar erigir com la seu d'una confederació regional (Chinhan) entre els segles I i III dC⁴⁴, i després capital (en aquell temps coneguda com a Kumsông) d'un regne (Shilla) que es va anar centralitzant, enfortint i conquerint altres regnes coreans (Kaya l'any 562, Paekche i Koguryô el 668), arribant a estendre el seu domini fins al riu Taedong, la frontera amb l'altre estat coreà de l'època (Parhae).

Tot i que en el període de major expansió territorial (668–935) els monarques de Shilla van establir cinc capitals secundàries o auxiliars –Pugwon (Wonju), Chungwon (Chungju), Sowon (Chongju),

cardinals: Sangg-yông = Shang-jing (上京, "capital del nord"), Chungg-yông = Zhong-jing (中京, "capital central"), Tongg-yông = Dong-jing (東京, "capital de l'est"), Namg-yông = Nan-jing (南京, "capital del sud") i Sôg-yông = Xi-jing (西京, "capital de l'oest").

39 Els debats sobre la localització de la primera capital: SONG: 2010, pp.83-84.

40 PÉREZ: 2016, pp.1-23.

41 IACASS: 1997; STEINDHARDT: 1999, pp.118-119; CASS: 1997; HENG i CHEN: 2007.

42 TORIYAMA: 1944, pp.1-33; OGATA: 2000, pp.19-38.

43 SONG: 2010, pp.85-90.

44 BYINGTON *et alii*: 2009.

Namwon i Kumgwan (Kimhae)⁴⁵—, la capital principal del regne va continuar essent la pròspera Kumsông (Kyôngju). L'adopció d'aquest sistema de jerarquia administrativa al sud de Corea es va produir de forma més o menys contemporània a la seva implementació al regne de Parhae, tot i que a Shilla es va preferir mantenir la capital permanent a la ciutat que ja havia estat seu dinàstica des de feia segles —tant del regne centralitzat com prèviament de la confederació de Chinhan—, enlloc de traslladar la seu estatal cada diversos anys com feien els seus veïns al nord de la península. Pensem que es va prendre aquesta decisió tant per la llarga tradició que legitimava Kumsông com a seu estatal i reial, com per motius pràctics: no tenia sentit restar poder a una rica, immensa i moderna metròpoli de planta reticular inspirada en la capital xinesa Chang'an que precisament es trobava en fase d'expansió⁴⁶.

Del període formatiu, quan Saro era tan sols una ciutat-estat amb certa influència regional, només es constata una fortificació, situada al centre: la del palau reial de Panwolsông⁴⁷, construïda segons les fonts escrites l'any 101⁴⁸. El recinte (amb un perímetre d'1'8 km i eixos de 900 m d'est a oest i 260 m de nord a sud) té una forma distintiva de mitja lluna⁴⁹, condicionada per l'orografia del terreny, un petit turó. Si bé les restes dels fonaments de pedra del perímetre emmurallat que es conserven són probablement posteriors (de la restauració de finals del segle V), el fossat que l'envolta i el terraplè defensiu original podrien ser del segle II o III dC. S'han conservat indicis de les muralles en tots els costats del recinte excepte el sud, on el desnivell d'un petit penya-segat va servir de barrera.

El fossat defensiu de Panwolsông estava ple d'aigua i presenta una amplada variable de 28, 35 i 50 m segons els sectors. Estructuralment es divideix en tres tipus: en el costat sud trobem un fossat natural amb forma de corba que aprofitava el curs del riu Namchon, en el costats nord i oest es va excavar un estany de fons pla, mentre que en el costat est les parets internes del fossat de traçat rectilini es van revestir amb maçoneria composta de filades de petits blocs de pedra sense escairar i units en sec⁵⁰.

D'una altra banda, se sap que la ciutat de Kyôngju va tenir una muralla que va perdurar fins al seu enderrocament a principis del XX —provocat per l'expansió urbana moderna— i que actualment el govern coreà està esforçant per restaurar les seves restes, en el marc de les actuacions per promoure el turisme cultural a la ciutat, patrimoni de la humanitat per la Unesco⁵¹.

45 LEE *et alii*: 2012, pp.50 i 53

46 Sobre l'urbanisme de l'antiga Kumsông: LEE: 2007; PARK i KIM *et alii*: 2007; OH: 2009, pp.13-17; RHI: 2013, pp.13-29.

47 Les primeres excavacions arqueològiques al jaciment de Panwolsông van ser realitzades per japonesos el 1915, 1921 i 1932-1933.

48 PARK i KIM *et alii*: 2007, pp.184-185.

49 El seu nom, escrit en caràcters xinesos, precisament significa "fortalesa de la mitja lluna".

50 OH i SHIN: 2004, pp.256-261; JUNG *et alii*: 2010, pp.37-44.

51 Els antics monuments i restes arqueològiques que es conserven a Kyongju, incloent les fortaleses de les muntanyes dels volants com Myônghwal i Namsan, van ser declarades patrimoni de la humanitat per la Unesco l'any 2000: <http://whc.unesco.org/en/list/976>

Malgrat la destrucció de la major part del perímetre fortificat disposem tant d'informació de tipus escrit com visual, aportada per fonts textuais, antigues fotografies, dibuixos i plànols d'època. A més, han sobreviscut restes d'un tram de muralla d'uns 50 metres de longitud, al costat est⁵². Així, tenim notícies que va ser erigit a principis del segle XI en temps de la dinastia Koryô, que va ser reconstruït el 1378 i novament reparat el 1632 per la dinastia Chosôn, després dels danys patits durant les invasions japoneses (1592-1598). El recinte tenia una planta quadrangular (amb costats d'entre 570 i 624 m de longitud), murs de 4–6 m d'altura i uns 12 d'amplada bastits amb petits blocs de pedra col·locats en sec, torres rectangulars, un fossat defensiu i quatre portes principals a cadascun dels punts cardinals⁵³.

No obstant, la construcció d'aquesta muralla de mida reduïda és posterior a la dinastia Shilla, quan havia canviat el seu nom pel de Tongg-yông ("capital de l'est") i quan ja havia deixat de ser la capital principal del regne per convertir-se en capital secundària, juntament amb Namg-yông ("capital del sud", Seoul) i Sog-yông ("capital de l'oest", Pyôngyang)⁵⁴. D'una altra banda, no tenim indicis que confirmen l'existència d'una muralla urbana durant el període d'esplendor de la ciutat entre els segles VI i X, quan es calcula que hi viurien més de mig milió d'habitants. Ans al contrari, els estudis sobre l'urbanisme antic de Kumsông suggereixen que podria tractar-se d'un cas particular de ciutat oberta⁵⁵. D'aquí prové la denominació popular de la ciutat com a "museu sense muralles".

Això no volia dir que una capital tant important a la seva època estigués desprotegida i a mercè dels atacs enemics, sinó que confiava la seva defensa a una sèrie d'estratègiques fortificacions entoronades i a les muntanyes que envoltaven la població, sobretot les principals de Myônghwal (a l'est), Sônhyông (a l'oest) i Namsan (al sud), a més de les secundàries Bukhyông (al nord-est), Sôndo i Pusan (a l'oest), i fortaleses perifèriques disposades al llarg dels camins principals, a major distància, com Mobôlgun-sông (al sud-est)⁵⁶.

Myônghwal-sansông⁵⁷ es va construir al mont Sansông amb terra en el s. IV. Arran dels atacs japonesos que va patir al llarg del segle següent (405 i 431), va ser reforçada l'any 473 i va ser objecte de noves reparacions i ampliacions el 555, en temps del rei Chinhung⁵⁸ –que hi afegí un revestiment de pedra–, i el 593, en temps del rei Chinpyông. Presenta una combinació d'un terraplè de 5 km de longitud i muralles de pedra de 4'5 km. Els llenços de pedra van ser erigits amb blocs irregulars de mida petita col·locats en sec, sense morter, formant dues fileres successives de murs

52 Les restes de les muralles de la ciutat (ûpsông de Kyongju) van ser designades i classificades l'any 1963 per l'Administració del Patrimoni Cultural de Corea del Sud com al Lloc Històric número 96: http://www.cha.go.kr/korea/heritage/search/Culresult_Db_View.jsp?mc=NS_04_03_01&VdkVgwKey=13,00960000,37

53 Portes de Kongjin-mun al nord, Chingrye-mun al sud, Hyangil-mun a l'est i Mangmi-mun a l'oest.

54 Aquests noms són els mateixos es van utilitzar anteriorment al regne de Parhae.

55 PÉREZ: 2016, pp.5-7.

56 MIN: 1989; HWANG: 2009, pp.59-90.

57 Va ser declarada el 1963 lloc històric número número 47 per l'Administració del Patrimoni Cultural de Corea del Sud: http://jikimi.cha.go.kr/english/search_plaza_new/ECulresult_Db_View.jsp?VdkVgwKey=13,00470000,37&queryText=fortress:DRETITLE:DRECONTENT&query=0&mc=EN_03_02

58 El 1988 es va recuperar una estela que explica la reconstrucció en pedra de l'any 555. El text original en caràcters xinesos: OH i OH: 2011, pp.233-234.

inclinats, l'exterior de 10 m d'altura original i l'interior de 5 m. Malgrat arribar als nostres dies en un relatiu mal estat de conservació, recentment s'està començant restaurant, per tal de potenciar el turisme cultural a un monument que té la distinció de Patrimoni de la Humanitat⁵⁹.

Al sud de la ciutat trobem el mont Namsan on, l'any 591 el rei Chinpyông de Shilla hi va bastir una fortificació de muntanya. Coneguda amb el nom de Nam-sansông⁶⁰, aquesta obra militar va ser reforçada amb un gran arsenal i magatzems l'any 663 i ampliada el 679, per ordre del rei Munmu. Tenia un perímetre de 4'85 km de longitud. Bona part del parapet que s'alçava dalt dels amples terraplens ha estat destruït amb el pas del temps, però les restes conservades ens indiquen que l'alçada original no hauria estat superior als 2 metres. Aquest va ser construït apilant-hi pedres en sec, sense cap mena de morter que les unís⁶¹.

La construcció de Pu-sansông va començar el 663, en temps del rei Munmu, amb l'objectiu de protegir el costat oest de la ciutat enfront d'atacs del veí regne coreà de Paekche. Tenia una gran importància a causa de la seva localització estratègica vigilant la ruta que enllaçava Kumsông amb Taegu. El seu estat de conservació actual és molt dolent: només han sobreviscut restes dels fonaments de pedra dels llenços emmurallats i algunes poques estructures com la porta sud⁶².

Per la seva banda, la fortalesa de Mobôlgun-sông –coneguda amb el nom de Kwanmun-sông a partir de la dinastia Chosôn (finals del s. XIV)–, va ser manada construir l'any 722 pel rei Sôngdok amb la finalitat de protegir els accessos a la ciutat des de la costa sud-oriental. Per això es troba més allunyada de les altres obres militars perifèriques de Kumsông. La muralla, bastida amb blocs rectangulars de pedra de 40- 50cm, tenia un longitud total de 12 km, una altura original de 4–5 m i és més ampla a la base que a la part superior⁶³.

3.2. Kaesông (Koryô)

Situada a l'actual república dictatorial de Corea del Nord, trobem Kaesông, molt a prop de la zona desmilitaritzada que fa de frontera amb la república del sud. Aquesta ciutat va ser la capital de la dinastia de Koryô⁶⁴, des d'on es va governar tota la península durant gairebé quatre segles (918–1392), exceptuant el breu període d'ocupació mongola (1232–1270) que va obligar a la cort a refugiar-se a l'illa de Kanghwa. En aquell temps també se la coneixia amb els noms de Kaegyông

59 UNESCO: 2000, p.172.

60 Va ser declarada el 1963 lloc històric número número 22 per l'Administració del Patrimoni Cultural de Corea del Sud: http://jikimi.cha.go.kr/english/search_plaza_new/ECulresult_Db_View.jsp?VdkVgwKey=13,00220000,3 7&queryText=fortress:DRETITLE:DRECONTENT&requery=0&mc=EN_03_02

61 UNESCO: 2000, p.20; ICOMOS: 2000, p.117.

62 Va ser declarada el 1963 lloc històric número número 25 per l'Administració del Patrimoni Cultural de Corea del Sud: http://jikimi.cha.go.kr/english/search_plaza_new/ECulresult_Db_View.jsp?VdkVgwKey=13,00250000,3 7&queryText=fortress:DRETITLE:DRECONTENT&requery=0&mc=EN_03_02

63 Va ser declarada el 1963 lloc històric número número 48 per l'Administració del Patrimoni Cultural de Corea del Sud: http://jikimi.cha.go.kr/english/search_plaza_new/ECulresult_Db_View.jsp?VdkVgwKey=13,00480000,3 7&queryText=fortress:DRETITLE:DRECONTENT&requery=0&mc=EN_03_02

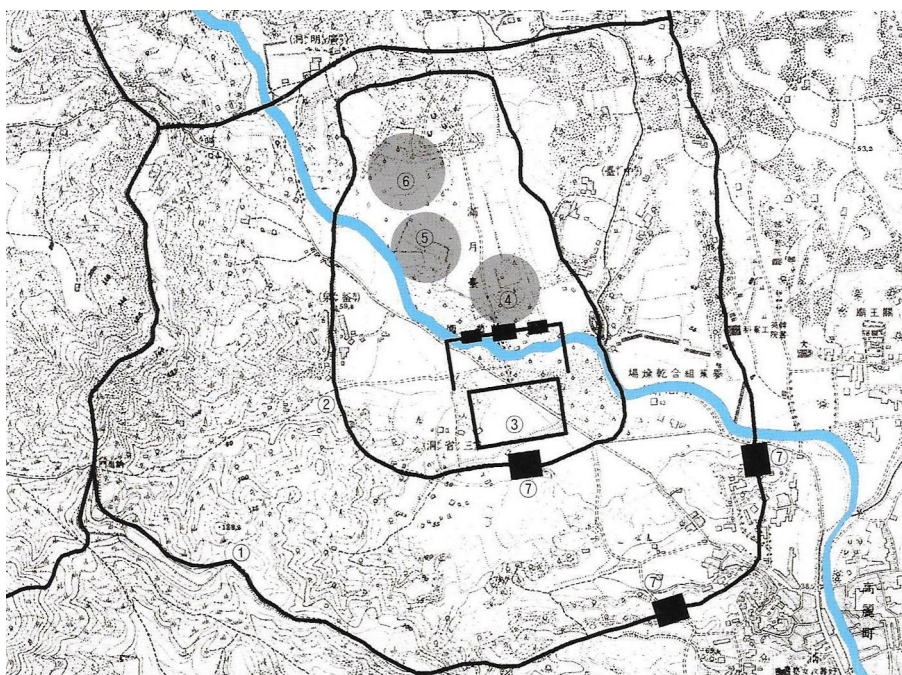
64 KANG: 2002; OH: 2009, pp.23-27.

(“capital”) o Hwangdo (“capital imperial”) i es calcula que podria haver tingut una població de mig milió d’habitants⁶⁵.

Pel seu notable estat de conservació⁶⁶ les muralles urbanes formen part del conjunt declarat Patrimoni de la Humanitat per la Unesco⁶⁷. Un altre dels seus valors arqueològics rau en el fet que Kaesông és una de les poques capitals de l’Àsia Oriental que no va patir la reestructuració del seu urbanisme i els estrats arqueològics romanen intactes. A més, va escapar miraculosament a l’onada de destruccions provocada per la guerra del 1950-1953.

Si procedim a l’anàlisi del sistema defensiu passiu que protegia aquesta capital en el seu temps ens adonarem d’entrada que tornem a tenir la característica doble barrera coreana: la immediata, que tancava perfectament el nucli urbà amb un recinte continu (*do-sông*), i la perifèrica, de tipus discontinu però que funcionava com a defensa avançada, estratègica i en altura (*san-sông*).

Pel que fa al recinte urbà de Kaesông, observem que no té un perímetre únic i simple com succeeix a d’altres capitals coreanes, sinó que destaca per un peculiar i complex sistema de triple emmurallament, compost per: muralla exterior, muralla interior i muralla del recinte palatí.

Imatge 2. Planta dels recintes concèntrics de Kaesông:
muralla urbana exterior, interior i del palau reial (KIM: 2006a, p.24)

La muralla exterior de la ciutat (*oe-sông*), la més ben conservada en bona part del seu perímetre original (23 km), va ser construïda amb revestiment de blocs de granit i nucli central de terra entre el 1009 i 1029 amb l’objectiu envoltar tot el nucli de la població, connectant les muntanyes que la protegien segons els principis de la geomància (munts Sôngak al nord, Puhung i Tokam a l’est, Ryongsu al sud i Jine a l’oest). A causa de les irregularitats topogràfiques, la planta resultat presenta

65 CHABANOL: 2005, p.40.

66 ICOMOS: 2013a, pp.140-151.

67 <http://whc.unesco.org/en/list/1278> (Historic Monuments and Sites in Kaesông – Unesco, 2013).

un traçat irregular. Originàriament tenia 20 portes, entre les que destaquen les de Pukchang (també anomenada Jaan), Pukso (Sôngdo), Yôngpyông, Nulli i Jinon⁶⁸. La muralla va ser reparada el 1050 i una altra vegada el 1358⁶⁹.

Per la seva banda, la muralla interior (nae-sông) data del 1391-1393 i separava la zona centre-nord de la resta de la ciutat, reforçant la protecció dels edificis més importants. De les cinc portes que tenia, es conserva en bon estat només la porta sud (Namdae)⁷⁰. Aquesta muralla va ser restaurada diverses vegades en temps de la dinastia Chosôn⁷¹, l'últim cop el 1873, però va ser enderrocada durant l'ocupació japonesa (1905-1945) ja que la consideraven com un obstacle per al pla modern de desenvolupament urbà que volien impulsar. Dins el sector nord-oest de la ciutat es trobava l'antiga muralla de Palocham, bastida per primer cop l'any 896 a la zona de Manwoldae, on posteriorment s'hi va construir el palau reial⁷². Del seu recinte defensiu només es conserva el tram est, d'uns 500m, fet de terra compactada. Aquestes dues muralles, la interior urbana i la palatina, també són de traçat irregular.

Com era habitual en les capitals reials de Corea, Kaesông comptava a més amb fortificacions entoronades situades a pocs kilòmetres de distància, tot i que en general no arribat en gaire bon estat al nostres dies. Es conserven restes de la fortalesa de muntanya de Taehungsan, amb un traçat de planta irregular de 10 km de longitud i 6 portes, construïda a cavall dels monts Sônggo i Chonma (757 m d'altitud), amb el rierol Pakyon que la travessa pel mig⁷³.

3.3. Hanyang (Chosôn)

Amb la fi de la dinastia de Koryô i l'arribada al poder de la dinastia Chosôn (1392–1897) va tenir lloc l'últim trasllat de la seu reial, des de Kaesông fins a Hanyang, una mica més al sud, a l'actual Seul. Des d'aquí els monarques van governar durant cinc segles tota la península fins al riu Amnok (Yalu) i Duman (Tumen), assolint així els límits territorials de les actuals repúbliques coreanes.

El sistema defensiu passiu que observem en aquesta capital segueix una altra vegada el mètode de fortificació dual propi de Corea: una muralla que tanca el nucli urbà (*do-sông* o *ûp-sông*), situat a la plana, i una sèrie de forteses elevades (*sansông*) situades estratègicament en les muntanyes que envolten i controlen a distància els accessos a la ciutat.

Igual que en el cas de Kaesông, el recinte urbà va ser dissenyat seguint els principis de la geomància⁷⁴ i també presenta una planta de traçat irregular, adaptada al terreny sobre el qual s'assenta: tenia una longitud total d'uns 19 km i resseguia els quatre turons guardians de la ciutat (Baegak al nord, Nam

68 CHONG: 1980; ICOMOS: 2004b; CHABANOL: 2005, p.41.

69 UNESCO: 2013a, p.132.

70 Consta d'un sol arc de mig punt i d'un pis superior de fusta. Les mides de l'estructura són 13,6 m x 8 m. És precisament durant la dinastia Koguryô quan es documenten a Corea els primers arcs que cobrien les portes de les muralles.

71 UNESCO: 2013a, pp.124 i 133.

72 El palau reial de Kaesông va ser construït el 919 i destruït el 1361.

73 KANG: s/d, pp.38-39.

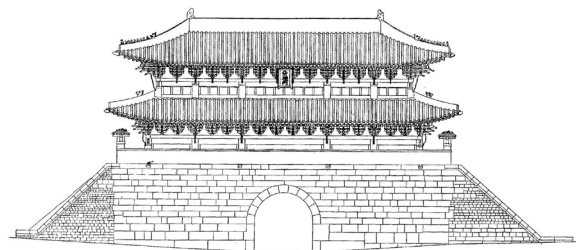
74 OH: 2009, pp.29-39.

/ Mongmyok al sud, Inwang a l'oest i Nak a l'est)⁷⁵. El riu Han travessava el centre de la ciutat, l'oest a est. Tot i que la meitat del perímetre emmurallat va ser enderrocat o destruït en diferents moments: el 1899 –quan es van construir les primeres carreteres– i durant el domini colonial japonès (1910-1945) –quan es va intensificar la planificació urbana moderna– i la guerra de Corea (1950-1953), actualment el govern està intentant restaurar les restes conservades⁷⁶.

Les obres originals es van dur a terme en un temps rècord, entre els anys 1396 i 1398, durant el regnat de Taejo, combinant llenços de pedra i de terra compactada. Les seccions de terra mesuraven 7'6 m d'amplada a la base i 5'7 a la part superior i s'estenien 12'8 km, mentre que les seccions de pedra feien 4'8 m d'altura i ocupaven els 6'1 km restants de muralla. No obstant, va ser necessari reforçar l'estructura de forma extensiva: així el 1422, en temps del rei Sechong, es van substituir els febles trams de terra per carreus pedra. En els anys 1704 –en temps del rei Sukchong–, 1743, 1800 –en temps del rei Sunjo– i 1863 en van realitzar noves tasques de restauració.

Imatge 3. Planta del recinte emmurallat de Hanyang, Seul (HAN et alii: 2007, p.78)

Imatge 4. Alçat de Sungnye-mun, la porta sud de Hanyang, Seul (MACOUIN: 2009, p.56)

Imatges 5 i 6. Detalls del parament de blocs de pedra de la muralla de Hanyang, Seul (fotografies de l'autor)

75 MACOUIN: 2009, pp.49-53.

76 El 1963 les muralles de Seul van designades Lloc Històric d'interès nacional pel govern de Corea del Sud. A més, el 2012 van ser incloses en la llista d'aspirants de la Unesco a Patrimoni Mundial de la Humanitat: <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5781>

A causa d'això trobem restes de quatre principals èpoques: els blocs de pedra del rei Taejo són petits i estan col·locats de forma irregular, els del rei Sechong són més grans i de forma rectangulars, els del rei Sukchong són quadrats (40–45 cm de costat) i presenten una disposició més acurada en fileres regulars, mentre que els del rei Sunjo tenen una mida superior (60 cm)⁷⁷.

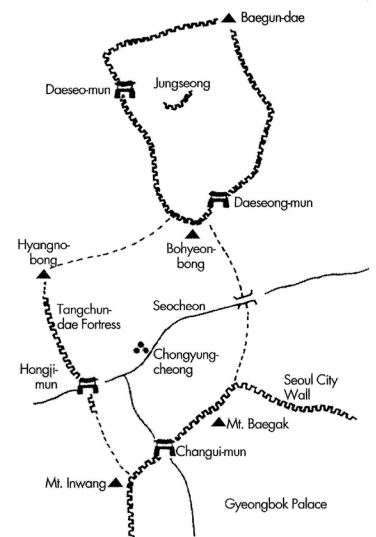
Les muralles de Hanyang tenien quatre portes principals i quatre petites portes secundàries, localitzades a cadascun dels punts cardinals i en les direccions intermèdies de la brúixola. Sis d'elles encara existeixen avui en dia: Sungnye al sud-oest, Hye-hwa, Hungin i Kwanghui a l'est, Sukchong i Changui al nord. Totes elles tenen una obertura única coberta per arc de mig punt, i a sobre l'estructura de pedra s'hi alça un edifici de fusta, del mateix estil de les que trobem a Kaesông⁷⁸. La porta de Heungin consta, a més, amb la protecció avançada d'una barbacana semicircular com les de la veïna Suwon⁷⁹, tècnica habitual en diverses muralles de ciutats xineses.

Imatges 7 i 8. Portes est (Hŭnginji-mun) i nord (Hye-hwa-mun) de les muralles de Hanyang (fotografies de l'autor)

Pel que fa a les fortificacions de muntanya, destaquen dues de grans dimensions, preparades per a refugiar un bon nombre d'habitants de la capital en cas d'emergència militar: Pukhan-sansông, més a prop de la ciutat, encarregada de vigilar els accessos meridionals, i Namhan-sansông, a 25 km de distància, al sud-est del nucli urbà. A més, la fortalesa del mont Pukhan estava connectada amb el vèrtex nord-oest de la muralla de Hanyang mitjançant la fortalesa intermèdia de Tangchung-dae, construïda el 1718- 1719. Aquesta s'estenia 4 km muntanya amunt, seguint un recorregut irregular, i també se la coneixia amb el nom de Sosông ("fortalesa de l'oest") per la seva localització respecte a la ciutat⁸⁰.

La fortalesa de Pukhan-sansông⁸¹ es va construir en els cims del mont Pukhan (a 836 m sobre el nivell del mar) l'any 1711, durant el regnat de Sukchong, encara que els plans de l'estructura daten

Imatge 9. Planta general de les fortaleses de Tangchung-dae i Pukhan-sansông (HAN et alii: 2007, p.278)

77 HAN et alii: 2007, pp.76-83; SEOUL: 2016.

78 HAN et alii: 2007, pp. 83-88; MACQUIN: 2009, pp.54 i 56-57.

79 KANG: 2004.

80 HAN et alii: 2007, pp.277-279.

del 1659, després de les invasions japoneses i manxús. A més de protegir Hanyang pel nord, també tenia la funció de servir com a lloc de retirada pels reis en cas d'emergència. No obstant, mai es va utilitzar en cap guerra. Té un perímetre de traçat irregular de 9'5 km. Les muralles de pedra de 7 m d'altura van ser erigides amb blocs rectangulars de granit, aprofitant les irregularitats del terreny i els penya-segats. Disposava de 6 portes principals, 8 poternes, 2 passos fluvials, pous i dipòsits d'aigua, quarters per estacionar-hi soldats, magatzems per a les municions, posts de comandament, allotjament pel rei (un palau temporal) i temples budistes per a monjos guerrers⁸².

Imatge 10. Taesô-mun, porta oest de la fortalesa Pukhan-sansông (fotografia de l'autor)

Imatges 11 i 12. Chungsông-mun, porta central de la fortalesa Pukhan-sansông (fotografia de l'autor)

Imatges 13 i 14. Vistes de les muralles de la fortalesa Pukhan-sansông dalt de les crestes rocalloses (fotografies de l'autor)

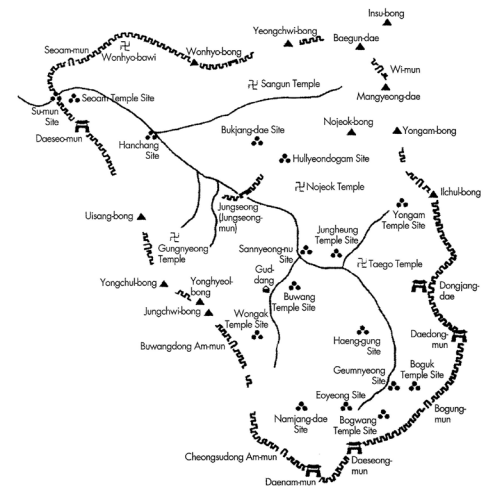
81 La fortalesa del mont Bukhan van ser designada i classificada l'any 1963 per l'Administració del Patrimoni Cultural de Corea del Sud com al Lloc Històric número 162 (http://jikimi.cha.go.kr/english/search_plaza_new/ECulresult_Db_View.jsp?VdkVgwKey=13,01620000,31&queryText=&requery=0&mc=EN_03_02).

82 HAN *et alii*: 2007, pp.290-298.

La capital de la dinastia Chosôn comptava amb una altra fortalesa de muntanya de dimensions considerables com a refugi en cas d'invasions: Namhan-sansông⁸³. Es va situar en un indret estratègic⁸⁴ al cim pla d'un turó de 480 m d'altitud segles abans que Pukhan-sanseong, però es trobava a una distància molt més gran respecte a Hanyang, així que no resultava tant convenient en cas de no disposar de gaire temps per fugir.

Imatge 15. Dibuix general del conjunt fortificat Namhan-sansông (JEON i WON *et alii*: 2011, p.18)

Imatge 16. Planta de la fortalesa de Namhan-sansông (HAN *et alii*: 2007, p.291)

L'ocupació i l'ús militar a la zona van ser continuats des del segle VII (672), quan els reis Shilla hi van construir una gran fortificació per defensar-se d'atacs de l'imperi xinès Tang. En el s. XIII el fort bastit pels monarques de Koryô va evitar amb èxit els atacs mongols (1232). En aquell temps servia com a post avançat per a la defensa de la capital provincial Kwangju, no pas de Seul. Però l'obra amb l'aspecte com ens ha arribat als nostres dies data del 1624–1626, en el regnat de Kwanghae⁸⁵.

El fracàs defensiu de les fortificacions durant la guerra amb els japonesos i l'amenaça d'una nova invasió manxú van fer necessari d'una nova ciutadella emmurallada. Aquesta es va dissenyar per a poder acollir una nombrosa guarnició de soldats, una població civil, a més de temples pels monjos guerrers budistes encarregats de contribuir a la seva defensa⁸⁶, igual que va succeir a Pukhan-sanseong. Va servir també com a seu administrativa del petit nucli de població que s'hi va instal·lar, en un intent per conferir un paper doble a les fortaleses d'aquest tipus: militar en temps de guerra i residencial en temps de pau.

⁸³ La fortalesa de Namhan-sansông va ser designada l'any 1963 Lloc Històric d'interès nacional número 57 pel govern de Corea del Sud, i el 2014 va ser declarada Patrimoni Mundial de la Humanitat per la Unesco: <http://whc.unesco.org/en/list/1439>

⁸⁴ Sobre la localització de la fortalesa de muntanya del mont Namhan des del punt de vista de la geomància tradicional xinesa (*feng-shui* o *pung-su* en coreà): HONG: 2011.

⁸⁵ CHA: 1973; HANYANG: 1986; OH: 2009, pp.115-120.

⁸⁶ LEE: 2006.

Imatges 17 i 18. Portes sud i oest de la fortalesa Namhan-sansông (fotografies de l'autor)

Té un perímetre de traçat irregular d'uns 12'3 km de longitud i 3-7 m d'altura fet amb blocs de pedres rectangulars que aprofita favorablement els desnivells del terreny⁸⁷ i que es conserva en la seva totalitat. Està dotat de 4 portes principals en cadascuna dels punts cardinals, 16 poternes auxiliars, 2 instal·lacions per emetre senyals de foc i 10 temples. Els parapets de maó gris units amb morter de calç daten del 1779, quan el rei Chongjo va realitzar l'última restauració de les defenses inspirant-se en els preceptes de la poliorcètica xinesa, per resistir millor l'impacte d'atacs de canó. De fet, aquesta fortificació destaca per la incorporació d'obres defensives modernes com bastions d'artilleria (*poru*), bastions (*chi*) i 5 petits recintes exteriors (*on-sông*) connectats al principal, que no trobem a d'altres fortificacions coreanes o de l'Àsia Oriental en general⁸⁸.

Imatge 19. Vistes de les muralles sinuoses de la fortalesa Namhan-sansông dalt de la muntanya (fotografia de l'autor)

Imatge 20. Detall del parament de blocs de pedra de la muralla de Namhan-sansông (fotografia de l'autor)

4. Anàlisi i conclusions

Gairebé totes les capitals des de l'establiment de la primera seu reial de Koguryô a finals del segle I aC tenien com a mínim dues fortificacions que es complementaven entre si: una construïda a la plana per a ús general, i una altra emplaçada dalt d'una muntanya propera com a refugi d'emergència, que podia funcionar al mateix temps com a enclavament militar i com a centre administratiu i seu reial durant ocasions d'especial risc. Precisament aquest sistema defensiu doble de les antigues

⁸⁷ La fortalesa podia fer servir com a fossat natural el riu Hangang al nord, el riu Namhangang a l'est, el rierol Tanchon a l'oest i el rierol Gyongancho al sud.

⁸⁸ JEON i WON *et alii*: 2011; ICOMOS: 2013b, pp.183-193; UNESCO: 2013b.

capitals i el paper preponderant de les fortaleses enturonades (*sansông*) eren trets característics de l'arquitectura militar coreana, que li conferien una personalitat distintiva respecte a altres formes de defensa passiva urbana a l'àmbit de l'Àsia Oriental. Les capitals xineses, en canvi, destacaven pels seus gruixuts llenços rectilinis de muralles de terra compactada i maons, amb amplis fossats al davant⁸⁹, mentre que les capitals japoneses només estaven protegides amb palissades de fusta i petits fossats, quedant els recintes dels palaus imperials al centre⁹⁰.

El relleu accidentat de Corea, amb un 70–80% de terreny muntanyós, era propici per a l'erecció de bases militars en zones elevades estratègicament situades que poguessin vigilar els camins d'accés als punts neuràlgics del país i funcionar com a defensa avançada de les ciutats importants que, al seu torn, comptaven amb el seu correponent recinte emmurallat. Al mateix temps, la disposició orogràfica de les muntanyes tot encerclant les diferents capitals –emplaçades en valls resguardades tot seguint els principis de la geomància xinesa– formava sovint una mena de cinturó defensiu natural que dificultava l'avenç d'exèrcits enemics i que els canalitzava a través de passos que es podien barrar amb muralles.

Així, Kumsông comptava amb la protecció dels monts Kumgang al nord, Namsan al sud, Sansông a l'est, Sôndo a l'oest i Toham al sud-est (a més distància de la resta); Kaesông estava envoltada pels monts Sôngak al nord, Ryôngsu al sud, Puhung i Tokam a l'est i Jine a l'oest; i Hanyang estava a recer dels monts Baegak al nord, Mongmyok (Nam) al sud, Nak a l'est i Inwang a l'oest. Precisament va ser a la majoria d'aquestes masses rocalloses on s'hi van bastir llargues muralles adaptades a les irregularitats del terreny: Myônghwal-sansông, Nam-sansông, Pu-sansông, Mobôlgun-sông, Sônhyông, Bukhyông-sansông, Sôndo-sansông (Kumsông); Taehung-sansông (Kaesông); Pukhan-sansông, Namhan-sansông, Tangchung-dae o Sosông (Hanyang).

En aquest article hem proposat distingir entre capitals de caràcter temporal o de curta durada i capitals permanents o de llarga durada –les que hem dedicat una major atenció–. En el darrer grup incloem Kumsông, capital del regne de Shilla durant nou segles seguits (segle I dC–935 dC), Kaesông, capital del regne de Koryô durant 436 anys (918–1232 i 1270–1392), i Hanyang, capital del regne de Chôson durant 505 anys (1392–1897). Aquestes xifres contrasten amb les poques dècades en què van ser seu dinàstica i estatal algunes capitals de regnes coreans anteriors: 159 anys de Pyôngyang (427–586) i 82 de Changan-sông (586–668), al regne de Koguryô, 62 anys d'Ungjin (476–538) i 122 anys de Sabi (538–660), al regne de Paekche, i 44 anys de Guguk (698–742), 163 de Sangg-yông (755–785 i 793–926), 13 de Chungg-yông (742–755) i 9 de Tongg-yông (785–793), al regne de Parhae. Només Winaam i Paekche –amb xifres difícils de calcular amb exactitud per la seva antiguitat– sembla que van superar els 200 anys.

En el primer tipus de capital –les “temporals”–, tècnicament potser hauríem d'utilitzar el concepte de “curta o mitja durada” per evitar confusions amb capitals que a d'altres mostraven encara una major itinerància i brevetat. És el cas, per exemple, del veí Japó abans de l'establiment de Heian-kyô (Kyôto) com a capital permanent (794–1868). Entre els segles VII i VIII la seu imperial es va traslladar nombroses vegades: Naniwa-kyô (645–654 i 744–745), Asuka-kyô (655–667 i 672–694), Omi-kyô (667–672), Aramashi-kyô (694–710), Heijo-kyô (710–740 i 745–784), Kuni-kyô (740–744), Shigaraki

89 STEINHARDT: 1999; TURNBULL: 2009.

90 PEREZ: 2010.

(745) i Nagaoka-kyō (784–794)⁹¹. Aquest fet s'explica allí per la ideologia de caràcter religiós, dinàstic i estatal vigent a l'època a Yamato que requeria que cada monarca creés un nou palau amb la seva capital pròpia. De totes formes, és remarcable la coincidència cronològica amb el període de major temporalitat de les capitals en els regnes coreans consolidats (segles IV–VIII).

Pel que fa al sistema xinès de capitals múltiples, on n'hi ha una de principal i altres de secundàries o auxiliars, va ser vigent a Corea entre els segles VIII i XIV, de forma més efectiva a Parhae, però també utilitzat per Koguryō. I totes elles van ser degudament fortificades, seguint els mètodes arquitectònics i d'estratègia militar anteriorment descrits, posant més èmfasi, com és lògic, en la defensa de la capital principal o real –on hi havia la seu efectiva del poder i la residència reial–. La diferència fonamental entre l'aplicació d'aquest sistema era que en el primer dels regnes va tenir lloc una considerable mobilitat de la capital principal, mentre que en el segon dels regnes es va mantenir a Kaesông de forma estable. Pel que fa a les denominacions segons els punts cardinals, hem de recordar que són habituals al llarg de la història a la Xina i a altres països sinitzats com el Japó, arribant el seu ús fins als nostres dies: és el cas, per exemple, de Pequín (北京, “capital del nord”), Nanquín (南京, “capital del sud”) o Tòquio (東京, “capital de l'est”).

De les tres capitals coreanes que van tenir una durada major en el temps de forma continuada –Kumsông, Kaesông i Hanyang–, el més particular o excepcional és el cas de Kumsông, per ser una capital que no tenia un recinte emmurallat al voltant del seu nucli urbà. I precisament, aquesta inusual absència es constata en el seu moment de màxim esplendor, en els segles VII i VIII, quan era una de les tres ciutats més grans i pròsperes d'Àsia i de tot el món, juntament amb Chang'an (Xian) i Heian-kyō (Kyōto) capitals de la Xina i del Japó. No obstant, com hem vist, no estava desprotegida del tot. Era una ciutat oberta amb un sistema defensiu perifèric.

El sistema fortificat de Kumsông es basava en xarxes de fortaleces de muntanya, sobretot les situades a la costa oriental i altres punts estratègics del país per protegir-se d'atacs japonesos procedents del mar i del seu rival Baekche per terra, a l'oest peninsular. Cal tenir en comte que Yamato era un estat de les illes veïnes, Kyushu i Honshu, que va intervenir militarment en les lluites entre els diferents regnes coreans entre els segles IV i VII dC⁹², arribant fins i tot a assetjar i assaltar la capital Kumsông i les seves fortaleces de muntanya els anys 405 i 431. Però curiosament, aquesta amenaça, tot i que va esperonar als dirigents de Shilla a reforçar les fortaleces de muntanya dels voltants, no els va fer construir cap recinte defensiu que tanqués el nucli de la població.

Per contra, la ciutat de Kaesông tenia no una sinó tres línies de muralla: una d'exterior urbana, una d'altra d'interior, a més del recinte que envoltava el palau reial. Això és, d'una banda, un reflex de la inestabilitat pròpia de l'època, a més de la poca confiança en poder garantir en tot moment la defensa integral d'un perímetre tan extens (23 km). Era massa ambiciós i presentava riscos confiar en una sola barrera ciutadana, en un temps que va veure moltes invasions i destructives ràtzies de

91 PEREZ: 2016, pp.8-19.

92 Les cròniques japoneses (*Nihon Shoki*) expliquen com tropes nipones (*wa*) des l'any 369 van ocupar set de les principals entitats polítiques de la confederació sud-coreana Kaya (que anomenen Mimana), fins a l'any 562, quan el regne de Shil·la va destruir “l'oficina Mimana”, annexionant l'última de les ciutats-estats de Kaya (MOON: 2012, p.77). Les actuacions bèl·liques de japonesos a la península en aquell temps estan fora de dubte; ara bé, que les fonts històriques coreanes menyspreïn el seu enemic parlant de ràtzies de pirates enlloc d'atacs d'exèrcits ben organitzats, aquesta ja és una altra qüestió que mereix d'un estudi a part. Més, tard, en el segle VII, tropes japoneses van tornar a intervenir en les guerres peninsulars en suport del seu aliat Baekche, en contra de Shilla i de l'imperi xinès Tang.

pobles khitans (quatre campanyes miliars entre els anys 993 i 1216), mongols (set invasions entre els anys 1231 i 1270) i jurchen-manxús (conflictes fronterers constants entre els segles X i XVII).

L'exèrcit i la xarxa de fortificacions de muntanya no van resultar efectives en evitar la penetració de les tropes enemigues ben endins el territori coreà. Ni tan sols va els va aturar la gran muralla (Cholli Chang-sông) que els reis de Koryô van construir a la frontera nord (1033-1044) a imitació de la gran muralla xinesa. Era lògic, doncs, l'especial preocupació en fortificar bé la capital del regne que, a més, estava situada al nord de la península, massa prop del perill, no pas al sud, com havia succeït anteriorment amb Kumsông. Pel que fa a la tècnica constructiva, l'estil de fortificacions que Koryô va adoptar com a font d'inspiració directa no va ser el de Shilla sinó el de Koguryô, el regne que havia dominat anteriorment el nord de Corea (incloent l'àrea de Kaesông) i que havia introduït les fortaleses de muntanya fetes de pedra a la península, segles enrere.

Al mateix temps, aquest sistema triple d'emmurallament de Kaesông també mostra una influència del disseny de recintes de les capitals xineses. Si bé no va copiar la regularitat exemplar de la planta urbana de capitals com Chang'an⁹³ (segles VII–VIII) o Khanbaliq-Dadu⁹⁴ (segle XIII–XIV), cosa que no aspirava a fer degut a les irregularitats topogràfiques pròpies del terreny muntanyós coreà, va adoptar del seu veí xinès la idea de dividir la ciutat en tres o quatre parts degudament tancades per muralles concèntriques: la muralla urbana exterior (*oe-sông*), la muralla urbana interior (*nae-sông*), el perímetre de l'anomenada "ciutat imperial" (*hwang-sông*) –el nucli administratiu de govern– i el recinte palatí (*kung-sông*) dins d'aquesta⁹⁵.

Si bé l'origen d'aquest mètode triple d'emmurallament urbà es troba a l'imperi xinès, existeixen dos precedents coreans –a més, situats geogràficament molt a prop– que van poder influenciar en certa forma el disseny del recintes de Kaesông: la capital Changan-sông (Pyôngyang-seông) de Koguryô i la capital Chorwon (905–918) de Taebong. Ja en els segles VI i VII Changan-sông tenia recintes diferenciats, també de traçat irregular, tot i que enlloc de ser concèntrics apareixen en disposició escalonada, de la plana fins al turó, essent l'espai urbà per als ciutadans més gran, l'àrea central per a la classe benestant de mida menor, i el palau reial encara més reduït⁹⁶. La similitud entre les muralles de Kaesông i les construïdes per la dinastia Koguryô va encara més enllà, comprnent aspectes tècnics i arquitectònics. D'una altra banda també tenim Chorwon dotada de recinte exterior, interior i palatí, però amb una planta rectangular que recorda més aviat la de les capitals de Parhae⁹⁷.

Si Kumsông no disposava de cap muralla urbana i Kaesông en tenia dos –sense comptar la fortificació de l'àrea palatina–, con ja succeïa en les capitals precedents del regne septentrional de Parhae, Hanyong, en canvi, tenia només un únic recinte urbà, com era més habitual en les ciutats del sud de

93 XIONG: 2000.

94 STEINHARDT: 1999, pp.154-160.

95 Romanització del coreà, equivalència xinesa, transcripció hangul i caràcters hancha: 1) Oe-sông (wai-cheng), 외성, 外城. 2) Nae-sông (nei-cheng), 내성, 內城. 3) Kung-sông (gong-cheng), 궁성, 宮城. 4) Hwang-sông (huang-cheng), 황성, 皇城.

96 SIM: 2013, p.152; UNESCO: 2013a, p.125.

97 SIM: 2013, p.157.

Corea a llarg de la història. Això sí, de característiques semblants a la muralla de Kaesông i a tantes altres de península, amb una planta de traçat irregular composta per trams sinuosos que s'adapten a les irregularitats del terreny accidentat sobre el qual s'assenten.

Una altra qüestió, difícil de mesurar i que pot generar debats i opinions diferents, és el nivell d'efectivitat del sistema de fortificacions destinat a garantir la seguretat de les capitals coreanes i dels seus governants. Tant a la dinastia Koryô com Chosôn, quan els reis van abandonar temporalment la capital en èpoques d'invasions enemigues (mongols i manxús), sovint no van refugiar-se a les fortaleses de muntanya dissenyades per a aquesta finalitat (Taehung-sansông o Namhan-sansông), sinó que en ambdues ocasions (1232–1270 i 1627) van triar la petita illa costanera de Kanghwa, a l'estuari del riu Han. Van considerar a l'últim moment que l'indret era més segur que no pas les fortaleses bastides dalt de turons, malgrat la seva gran longitud, complex sistema militar, alt cost de construcció i manteniment, i la seva localització estratègia en posicions elevades i rocalloses fàcils de defensar, a més relativament a prop de la capital.

D'una banda sembla ser que, quan el perill s'hi va acabar manifestant, es va posar de relleu la manca de confiança dels reis; d'una altra banda, molt probablement una illa envoltada d'aigua era un bon refugi en front d'invasions que procedien del continent (exèrcits de terra compostos per unitats de cavalleria), no pas del mar (flotes de vaixells de guerra). Per això, tant els reis de Koryô com de Chosôn també van dedicar esforços a fortificació l'illa de Kanghwa⁹⁸, que també havia de servir per a protegir els accessos per mar al riu Han, la connexió fluvial a la ciutat de Hanyang.

No obstant, la fortalesa de Namhan-sansông sí que ser útil en l'ocasió en que el rei va refugiar-s'hi d'una segona invasió manxú l'any 1636, quan havia caigut la capital, i on hi va resistir 47 dies, assetjat per 100.000 soldats, abans de les negociacions. I malgrat les seves fortificacions i el caràcter insular del refugi, Kanghwa també va caure en mans dels exèrcits manxús (1637), fet que ens demostra que a la pràctica no era més inexpugnable del que podien ser les fortaleses de muntanya.

Si tenim en compte la quantitat de vegades que muralles de ciutat i fortaleses de muntanya en general van caure en mans estrangeres, i la facilitat en què van ser ocupades en algunes ocasions, podem pensar que no van resultar gens efectives en aturar les freqüents invasions dels segles XIII i XVII. De totes formes, també cal tenir present que era una tasca molt complicada resistir l'avenç d'exèrcits tant terribles com el mongol o manxú, que van aconseguir ocupar tant ràpidament un imperi tan poderós com el xinès, dotat d'un imponent sistema de fortificacions format per interminables muralles frontereres, milers de forts militars i massives muralles de ciutats.

Les humiliants invasions japoneses del 1592–1598⁹⁹ van estendre la consciència de la necessitat de reestructurar l'estratègia defensiva del regne de Chosôn. D'una banda la rapidesa i facilitat amb que havien caigut en mans de l'enemic les muralles de ciutats i fortaleses situades a la plana va posar en evidència la seva debilitat i escassa capacitat per a rebutjar assalts de certa entitat i resistir setges. D'una altra banda, les fortaleses que havien estat bastides sobre terrenys muntanyosos van poder demostrar que tenien prou capacitat defensiva¹⁰⁰, de forma que, un cop acabada la guerra, el govern

98 És el cas de la fortalesa de Kwangsôngbo o el petit fortí de Chojjijin, ente d'altres.

99 TURNBULL: 2002; UNESCO: 2013b, p.182.

100 És el cas, per exemple, de Chinju-sông, Haengju-sansông, Doksan-sông (a Suwôn), Pasa-sông (a Kyônggi-do), Pongsô-sansông (a Paju) i Jônseang-sanseông (a Andong).

coreà va impulsar arreu la construcció, el reforçament i la reparació d'aquest tipus d'obres militars. Així, davant l'amenaça de noves invasions manxús es va actuar de la mateixa forma, tot fortificant les muntanyes perifèriques de la capital, Hanyang, amb les llargues muralles de Namhan-sansông, Pukhan-sansông i Tangchung-dae.

En tot cas, malgrat l'efectivitat militar limitada que poguessin tenir les muralles, aquest clima de freqüent activitat bèl·lica que constatem des dels primers segles de la nostra Era, sigui d'invasions estrangeres o bé de lluites internes entre regnes coreans, explica per si mateix la gran proliferació de fortificacions per tot el territori al llarg de dos mil·lennis i els permanents esforços per mantenir-les, reparar-les o construir-ne de noves. I la tipologia que millor s'adequava a les necessitats defensives locals i millor s'adaptava a les particularitats orogràfiques dels indrets eren les forteses de muntanya (*sansông*), sobre les quals les capitals dels diferents regnes coreans van confiar una bona part de la seva protecció.

Bibliografia

- ANHAK = AA.VV. (2007): *Koguryô Anhakkung chosa pogoso 2006 (=Report on the 2006 excavation of Anhak palace)*, Tongbuga Yoksa Chaedan, Seoul.
- BARNES, Gina L. (1988): "Walled sites in Three Kingdoms settlement patterns", *Papers of the 5th International Conference for Korean Studies*, Academy for Korean Studies, Sôngnam, pp.436-464.
- (1991): "The archaeology of the capital cities of the Three Kingdoms of ancient Korea", *Koreana: ten years of Korean studies at the University of Sheffield, 1979-1989*, Sheffield.
- (2001): *State formation in Korea. Historical and archaeological perspectives*, Curzon, Surrey.
- BARTHOLOMEW, Peter (2013): "Korean fortresses", *Korea Magazine*, April 2013, pp.4-12.
- BYINGTON, Mark E. et alii (2009): *Early Korea 2. The Samhan period in Korean history*, Harvard University Press, Cambridge (Massachussets).
- BUYEO = BUYEO NATIONAL MUSEUM (2003): *Buyeo Naseong (Naseong City Wall in Buyeo)*, Buyeogun Office, Buyeo (en coreà).
- CASS = Chinese Academy of the Social Sciences (1997): *Liuding Shan Yu Bohai Zhen (Liudingshan and Bohaizhen)*, Institute of Archaeology, Zhongguo Da Baike Quanshu Chubanshe, Beijing.
- CHA, Mun-seop (1973): *Research into the military system during the Chosôn Dynasty*, Dankook University Press, Seoul (en coreà).

- CHA, Y.G. (2002): “Baekje doseong gwa jubyeonguk doseong gwa eui bigyo” (“A comparison of the walled capitals of Baekje and neighbouring countries”), *Baekje doseong eui byeoncheon gwa yeongu sang eui munjejeom (Historical change in Baekje walled capitals and research problems)*, Gukrib Buyeo munwhaje yeonguso (Buyeo National Research Institute of Cultural Heritage), pp.97-111.
- CHABANOL, Elisabeth (2005): “Study of the Archaeological and Historical Sites of Kaesông”. *Transactions of the Royal Asiatic Society Korea Branch. Royal Asiatic Society Korea Branch* 80, pp.35-58.
- CHOI, M.R. (2002): “Baekje doseong eui byeoncheon gwa yeongu sang eui munjejeom” (Historical changes in Baekje walled capitals and research problems), *Baekje doseong eui byeoncheon gwa yeongu sang eui munjejeom (Historical change in Baekje walled capitals and research problems)*, Gukrib Buyeo munwhaje yeonguso (Buyeo National Research Institute of Cultural Heritage), Daejeon, pp.7-11.
- CHONG, Ryong-chol (1980): *Study of the Walls of Kaesông, Capital of the Koryô Kingdom*, vol. 1, Ryoksa kwahak (Science of History) 2.
- FANG, Jun (2014): *China's Second Capital. Nanjing under the Ming, 1368-1644*, Routledge, New York.
- HAN, Mi-Ja; KIM, Hyo-Hyoung; KIM, Sung-Cherl; YOU, Hong-June; JUNG, Ha-Yun (2007): *Seoul. A field guide to history*, Dolbegae, Paju-Gyeonggi-do.
- HANYANG = AA.VV. (1986): *Namhansanseong*, Hanyang University Museum, Seoul (en coreà).
- HARADA Yoshi i KOMAI Kazuchika (1939): *Tung-ching-ch'eng: Report on the Excavation of the Site of the Capital of P'o-hai*, Tōa kōkogaku kai (The Far Eastern Archaeological Society), *Archaeologia Orientalis Ser. A. Vol. 5*, Tōkyō.
- HENG, Chye Kiang i CHEN, Shuanglin (2007): “The Reconstruction of Yongning ward. Settings of Daily Life in Tang Chang’an”, *International Symposium on Landscape Architecture and Living Space in the Chinese Tradition (9-10 June 2007)*, Kyōto University, Kyōto.
- HONG, Seung-hyeok (2011): *Research on location of mountain fortresses of Korea from the viewpoint of feng-shui. Focusing on Namhan mountain fortresses*, Seokyeong University, tesi de màster (en coreà).
- HWANG, In-ho (2009): “Changes in the Shilla capital’s road and urban structure”, *International Journal of Korean History* 14 (Aug. 2009), pp.59-90.
- IACASS = The Institute of Archaeology, Chinese Academy of Social Sciences (1997): *Liudingshan yu Bohaizhen. Tangdai Bohaiguo de guizu mudi yu ducheng yizhi (Liudingshan and Bohaizhen. Aristocratic Cemetery and Capital Site of the Bohai State, Tang Dynasty)*, The Encyclopedia of China Publishing House, Beijing, China.
- ICOMOS = AA.VV. (2000): *Kyôngju (Korea)*, Informe de setembre del 2000 (No 976), The International Council on Monuments and Sites, pp.116-119. <http://whc.unesco.org/document/154734>

- (2004a): *Koguryô (China)*, Informe del març del 2004 (No 1135), The International Council on Monuments and Sites, pp.24-25. <http://whc.unesco.org/document/151838>
- (2004b): *Kaesôngyoksa chigu (Historical relics in Kaesông)*, Korean National Committee of the International Council on Monuments and Sites, Seoul.
- (2013a): *Monuments and Sites in Kaesông (DPR of Korea)*, Informe del 6 de març del 2013 (No 1278rev), The International Council on Monuments and Sites, pp.140-151. <http://whc.unesco.org/document/152243>
- (2013b): *Namhansanseong (Republic of Korea)*, Informe del 6 de març del 2013 (No 1439), The International Council on Monuments and Sites, pp.183-193. <http://whc.unesco.org/document/152681>
- (2015): *Baekje Historic Areas (Republic of Korea)*, Informe del 12 de març del 2015 (No 1477), The International Council on Monuments and Sites, pp.113-121. <http://whc.unesco.org/document/152766>
- JEON, Jong-Deok i WON, Jun-ho *et alii* (2011): *Namhansanseong. The wild fortress city that has various living heritage*, Namhansanseong Culture & Tourism Initiatives, Gyeong-gi Cultural Foundation, Gwangju–Suwon. <http://www.fortress-namhansanseong.or.kr/>
- KANG, Kwang-Su (s/d): *Kaesông. Travel guide*, Ryohaengsa. Korea International Travel Company, Pyôngyang.
- KANG, Ho-Son (2002): *Kaegyông, the imperial capital of Koryô*, Changjak Kwa Pipyông (Creation and Criticism Publishing House), Seoul (en coreà).
- KANG, Myung-Hoon (2004): *Tourist Guide of Hwaseong Fortress*, Suwon Hwaseong Office, Suwon.
- KIM, Yong-min (1997): “Busosanseong-ui seongbyeok chukjo gibeop mit byeoncheon-e daehan gochal” (A study on the fortress wall construction technique and the changes in Busosanseong fortress), *Hanguk sanggosa hakbo (Journal of Korean Ancient Historical Society)* 26, Korean Ancient Historical Society (en coreà).
- KIM, Dong-Uk, (2006a): *Palaces of Korea*, Hollym, Seoul.
- KIM, H. S. (2006b): “6-7 segi Dong Asia doseongje wa Goguryeo Janganseong” (“The 6-7th century East Asian capital planning system and the Jangan walled capital of Goguryeo”), *Hanguk godaesa yeongu (Korean Ancient History Study)* 43, pp.39-81.
- KIM, Kwang-Joong (2012): “The study of urban form in South Korea”, *Urban Morphology* 16 (2), pp.149-64.
- KIM, Y.K. *et alii* (1987): *Excavation report of the Northeast locality at Mongchon Tosong*, Seoul National University Museum, Seoul (en coreà).
- KOGURYÔ = AA.VV. (2005): *The capital cities of Koguryô viewed from the satellite*, Koguryô Yon’gu Chaedan (=Koguryô Research Foundation), Seoul (en coreà).

- LEE, Jeong-mi (2006): *A study on the architecture of military Buddhist Temples (Seungyoung- sachal) at mountain fortresses in the Late Period of Chosôn dynasty*, Graduate School of Pusan National University, tesi de màster (en coreà).
- LEE, K.B. (2007): *Godae doshi Gyeongju eui tansaeng (The birth of an ancient city: Gyeongju)*, Pureunyoksa, Seoul.
- LEE, Injae; MILLER, Owen; PARK, Jin-Hoon; YI, Hyun-Hae (2012): *Korean history in maps. From Prehistory to the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, Cambridge.
- MACOUIN, Francis (2009): *La Corée du Chosôn. 1392-1892*, Guide des Civilisations, Les Belles Lettres, Paris.
- MIN, Tok-shik (1989): *A study of the defense of the capital of Shilla*, tesi doctoral, Korea University (en coreà).
- MONGCHON = AA.VV. (1985): *Excavation report of Mongchon Tosong*, Mongchon Tosong Palgul Chosadan, Seoul (en coreà).
- MOON, Chang-Rho (2012): "Research on Kaya history and issues of academic debate", *Early Korea 3. The rediscovery of Kaya in history and archaeology*, Harvard University Press, Cambridge (Massachussets), pp.49-104.
- NELSON, Sarah Milledge (1993): *The archaeology of Korea*, Cambridge University Press, Cambridge.
- NISHITANI Tadashi (2006): "Toward the study of the history of Koguryô. Koguryô relics listed as World Cultural Heritage", *Journal of Inner and East Asian Studies* vol. 3, n. 1, pp.109-124.
- ODA Fujio (2003): *Ungjin, Sabiki no tojyousei Yamato* (Doseong system in Sabi and Ungjin periods, especially its relations with Japanese capital, Dajaifu), Seogyong (en japonès).
- OGATA Noboru (2000): "Eisei shashin o riyô shita Bokkai Miyakonojô puran no kenkyû" (A Study of the City Planning System of the Ancient Bohai State Using Satellite Photos), *Jimbun Chiri* 52 (II), pp.19-38.
- OH, Hong-Seok (2009): *Traditional Korean Villages*, Ewha Womans Univeristy Press, Seoul.
- OH, Joo-hwan i OH, Seok-gyu (2011): *Hangug-ui segyemunhwayusan yeohaeng (Korea's world heritage tour)*, Sangsang Publishing, Seoul (en coreà).
- PARK, Tae-u (2007): "Baekje Sabi Naseong chukjo-e gwanhan geomto" (An examination on the construction of Baekje's Naseong city wall in Sabi)", *Hoseo gogo hakbo (Journal of Hoseo Archeological Society)* 17 (en coreà).
- PARK, Seon-Yong et alii (2007): *A basic research on mountain fortress in central inland area of Korea*, The Korea Fortress Academy, Chungcheongbuk-do Province, Cheongju.

- PARK, Jong-Boon; KIM, Hyo-Hyoung; KIM, Sung-Cherl; YOU, Hong-June; LEE, Moon-Ok; YOHAN DUVERNAY, Nicholas (2007): *Gyeongju. A field guide to history*, Dolbegae, Paju-Gyeonggido.
- PÉREZ GARCIA, Víctor Lluís (2010): *Anàlisi comparativa dels feudalismes japonès i europeu: Aspectes militars i fortificacions*, Vision Libros, Madrid.
- (2016): “La difusión de la planta urbana ortogonal china en los siglos VI-VIII: Corea y Japón”, *ArqueoWeb* 17, Universidad Complutense de Madrid, pp.1-23.
- (2017): “Las interpretaciones arqueológicas y la influencia china en la aparición de fortificaciones en el período protohistórico de Corea (300 aC – 300dC)”, en prensa.
- PUNGNAP = AA.VV. (2002): *Pungnap Tosong II (=Pungnap walled site, vol. 2)*, Kungnip Munhwajae Yonguso, Seoul.
- RHI, Juhjung (2013): “The ancient city Gyeongju. Space and monuments”, *Shilla. Korea’s golden kingdom*, Metropolitan Museum of Art, New York, pp.13-29.
- SEOUL = AA.VV. (2016): “World heritage and Hanyangdoseong”, *Hanyangdoseong. The Seoul city wall*, Seoul Metropolitan Government. <http://seoulcitywall.seoul.go.kr/front/eng/sub01/sub0101.do>
- SIM, Jeong-bo (2013): “Structures and characteristics of Korean fortifications”, *The Namhansanseong Studies Series, vol. 4, Comparative studies in the area of fortification architecture from different countries*, Namhansanseong Culture & Tourism Initiatives, Gyeong-gi Cultural Foundation, Gwangju–Suwon., pp.141-193.
- SONG, Ju-Taek (1984): *Research of Paekche walled cities focusing on the remains of the capitals*, Dongguk Taehakkyo Taehagwon, Seoul (en coreà).
- SONG, Yubin (2010): “The capital sites of Bohai kingdom”, *Chinese Archaeology*, vol. 10, ChinJilin provincial institute of cultural relics and archaeology, Changchun, pp.83-90.
- SONG, Yubin i QU, Yili (2008): “Bohai Guo de Wujing Zhidu yu Ducheng” (The Five-capital System and Capital Cities of Bohai Kingdom), *Dongbei Shidi (Northeast History and Geography)* 6, pp.12 ss.
- SOOK, Kang-Hyun (2008): “New perspectives of Koguryô archaeological data”, *Reconsidering Early Korean history through archaeology* 1, University of Hawaii Press, Honolulu, pp.13-64.
- STEINHARDT, Nancy Shatzman (1999): *Chinese imperial city planning*, University of Hawaii Press, Honolulu.
- TANAKA Toshiaki (2000): “Baekje hugi wangdo Sabi-ui bangeo chegye” (Defense system of Sabi, a royal city of the Late Baekje period), *Sabi doseong-gwa Baekje-ui seonggwak (The walled capital in Sabi and Baekje’s fortress)*, Seogyong Munhwasa (en japonès).
- (2002): “Kudaratojyou to Gongsanseong (The walled capital of Baekje and Gongsanseong fortress)”, *Baekje munhwa (Baekje Culture)* 31, Baekje Culture Research Institute of Kongju National University (en japonès).

- TORIYAMA Kiichi (1944): "Bokkai Chukyo Ko" (On the Middle Capital of Bohai), *Kokogaku Zasshi (Journal of the Archaeological Society of Japan)* 34 (1), pp.1-33.
- TURNBULL, Stephen (2002): *Samurai invasion. Japan's Korean war 1592-1598*, Cassell, London.
- (2009): *Chinese walled cities 221 BC-1644*, Osprey Publishing, Oxford.
- UNESCO = AA.VV. (2000): *Kyôngju historical areas. WHC nomination documentation*, The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <http://whc.unesco.org/uploads/nominations/976.pdf>
- (2004): *Capital Cities and Tombs of the Ancient Koguryô Kingdom. World Heritage Scanned Nomination*, The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1135.pdf>
- (2013a): *Nomination of the historic monuments and sites in Kaesông for inscription on the world heritage list*, The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1278rev.pdf>
- (2013b): *Nomination of Namhansanseong for inscription on the world heritage list*, The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1439.pdf>
- (2015): *Nomination of Baekje historic areas for inscription on the world heritage list*, The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1477.pdf>
- WEI, Cuncheng (1994): *Koguryô archaeology*, Jilin University Press, Jilin (en xinès).
- XIONG, Cunrui (2000): *Sui-Tang Chang'an. A Study in the Urban History of Medieval China*, Center for Chinese Studies. The University of Michigan, Ann Arbor, Michigan.
- YI, Do-hak (2006): *Busosanseong-eul dasi bonda (Revisiting Busosanseong Fortress)*, Juryuseong (en coreà).
- YO, Ho-gyu (1998): *Koguryô sông 1. Amnokkang chung-sangnyu p'yon (=Koguryô fortresses 1. Yalu River middle and upper reaches)*, Kukpang Kunsu Yonguso, Seoul.
- YU, Jae-Chun (2005): "Mountain fortresses. The front line of national defense", *Koreana*, Spring 2005, vol. 19, no. 1.